

Válasz Gabler Dénes, Tóth Endre és Zsidi Paula opponensi véleményére

A Keszthely-fenékpusztai erőd a legrégebb óta és legjobban kutatott pannóniai belső erőd, mégis számos vele kapcsolatos kérdés máig nem válaszolható meg vagy vitatott. Az ásatásoktól aligha várhatunk választ arra, hogy hogyan hívták a 4. században az erődöt, csak az tűnik bizonyosnak, hogy a korábbi azonosítási kísérletek - Mogentiana, Valcum, Curtinacum - nem állják meg a helyüket. Több fontos kérdésre viszont a feltárások eredményei adhatják meg a megbízhatóbb választ. Ehhez 130 év különböző színvonalon dokumentált ásatásainak összegzésére van szükség. A temetőkre vonatkozóan CPP első köteteként a disszertációm tett kísérletet.

Munkám során világos volt számomra, ha a déli erődfal előtti területen hozzávetőleg ötezerre becsülhető temetkezésből alig 1100-at ismerünk, és ennek 30 %-ról nem áll rendelkezésre részletes dokumentáció és ásatási térkép, ill. a belőlük előkerült leletek vagy elvesztek vagy más temető anyagával keveredtek, akkor a levonható következtetések, az értékelés eredményei is részben csak feltételezések, amit a temetők további kutatása reményeim szerint majd igazol vagy akár módosíthat is. A feldolgozást nehezítette még, hogy a sírok nem egy korszakból, nem egy temetőből és nagyrészt nem összefüggő területeken kerültek elő. Helyesen jegyezte meg Zsidi Paula opponensem, hogy ezért kapta a feldolgozó fejezet az "Értékelés" és nem a "Temetőelemzés" címet. Mégis fontosnak és hasznosnak tartottam vállalkozásomat, hisz a fenékpusztai erőd déli fala előtt előkerült síroknak alig felét publikálták eddig, eléggé eltérő színvonalon, és ezekre leletekre a népvándorláskor hazai és külföldi kutatói könyvtárnyi publikációban hivatkoztak. Sikerült a korábbi feltárások helyével és leleteivel kapcsolatban számos félreértést tisztázni. Világossá vált, hogy Lipp Vilmos 1885-ös feltárásának anyaga a MNM-ban elkeveredett a vele egyidejűleg kutatott alsópáhoki - helyesen hévízi - temető leleteivel, az általa fenékpusztaiaként közölt késő avar kori tárgyak kivétel nélkül az utóbbiból kerültek elő. Az 1901-es és 1948-as feltárás értékelését pedig segítette, hogy ebben támaszkodhattam az eddig nem ismert ásatási naplókra. Végül is a temetők anyaga alapján egyféle választ adhattam olyan alapvető kérdésekre, mint az erőd építési ideje, a reguláris katonaság esetleges jelenléte, a késő császárkori romanizált lakosság kontinuitása, a korai Keszthely kultúra kialakulása és etnikai háttere, a Karoling kori népesség jellege, helye a mosaburgi grófságban.

Opponenseim joggal kifogásolják, hogy nem könnyítettem meg olvasóim dolgát. Így például természetesnek vettem az erődtornyok Sági által bevezetett számozásának ismeretét, vagyis, hogy a négy saroktorony mellett minden oldalon 1-től 10-ig megy a számozás, a déli oldalon nyugatról kelet felé. Ugyancsak jó lett volna egy szinkrontáblázat, amely megmutatja, hogy az egyes sírok és az azokat bemutató táblák melyik és milyen korú temetőhöz tartoznak. Ezt nem pótolja, hogy nemcsak összesítő térképet, de minden feltárás temetőtérképét külön közöltem. Gabler Dénes óhaja, a temetők és az erőd periódusainak szinkron ábrázolása a disszertáció megírásakor nem volt lehetséges. Az egyetlen összefoglaló mű az erődről Sági Károly terjedelmes dolgozata volt (Tapolcai Városi Múzeum Közl. 1 (1989) 261-317). Ő A-tól F-ig 6 periódust, ezeken belül még alperiódusokat határozott meg Nagy Constantin uralkodásától a 13. századig több pusztítást követő helyreállításokkal és az erőd folyamatos lakottságával. Ezt ma már nem fogadja el a kutatás. 26 éve megírtam, hogy a folyamatos élet legfőbb bizonyítéka az ókeresztény bazilika a 630 körüli felégetését követően nem épült újjá és az erőd életében egy kb. két évszázados hiátus következett. Ezt a temetők időrendje is igazolja, a temetkezési szokások pedig kizárják, hogy az erőd 7. és 9. századi lakossága között bármilyen kapcsolat lett volna. Az erőd periódusainak meghatározásához az erőd belsejében

végzett ásatások eredeti dokumentációinak alapos tanulmányozása, a feltárások eredményeinek kritikai vizsgálata szükséges. Ezt végezte el Heinrich-Tamácska Orsolya, eredményei a CPP 3. köteteként a közeljövőben látnak napvilágot. Egyes eredményei már megjelentek különböző tanulmányaiban. Pl. mindig az volt a véleményem, hogy a 374-es barbár betörésnek Fenékpusztá is áldozatul esett. De Sági nyomán magam is elfogadtam, hogy a horreum melletti nagy sütödébe hányt vázak és vázrészek egy 5. század közepi, a keleti gótokhoz kapcsolható ostrom bizonyítékai. A fenékpusztai jelenségek kritikai vizsgálata valamint a ságvári és szabadbattyáni hasonló tömegsírok lelőköörülményei alapján ma már egyértelmű, hogy ez a jelenség a 374-es betöréshez köthető.

Tóth Endre felvetette a kérdést, hogy csak a déli erődfal előtt voltak-e temetők és hová temetkezett az erőd megépítése előtt itt élt népesség? Úgy tűnik, hogy az erőd előzménye egy nagy villagazdaság lehetett, - ehhez tartozott többek között az u. n. "A" épület - amit feltehetően csak a 3-4. század fordulóján alapítottak. Erre utalhat a Diocletianussal induló éremforgalom. Ennek a nem túl népes településnek a temetője az "A" épület közelében az erőd keleti fala előtti lejtő alján és a délkeleti sarok előtt terülhetett el, amit 1888-ban a Balatonszentgyörgy-Keszthely szárnyvasút építése során találtak meg. Erről Kuzsinszky tudósított röviden, így csak azt tudjuk, hogy késő római temetkezések voltak, lehettek akár a 4. század első feléből is. Az ekkor megbolygatott, immár melléklet nélküli sírok egy része előkerült 2002-ben a Balatoni Kerékpárút nyomvonalán. Volt egy temető az északi erődkapu előtt is, de ennek nagy részét a 16-17. század folyamán elhabolta a Balaton. Hét sírját tártam fel 1971-ben (VMMK 14 (1979) 145-147), de ezt a temetőt csak az erőd megépítését követően nyithatták meg. Ugyancsak ő vetette fel a falakon belül szabályosan eltemetett halottak kérdését, amelyek ostrom(ok) idején kerülhettek a földbe. Az 1971-es feltárás során két melléklet nélküli sírt is találtunk az erődfalon belül a D4 torony körzetében, és bizonytalan, hogy Sági Károly 1973-as feltárása során az északi erődfal belső vagy külső oldalán kerül-e elő egy melléklet nélküli sír.

A sírokban talált érmekkel ezek keltező értékével mindhárom opponensem foglalkozott. Hisz az erődtől távolabb lévő temetőkről joggal feltételezhető, hogy megnyitásuk kapcsolatba hozható az erőd felépítésének megkezdésével és a késő római kori temetők keltezésében természetesen fontos szerepet játszanak a sírokban talált érmek. Gabler Dénes kifogásolja, hogy nem adtam meg az érmek LRBC vagy RIC számát. Torbágyi Melinda pontosan határozta meg az érmeket, és meg fogom találni a módját, hogy ezeket közzé is tegyem. Ugyancsak Gabler Dénes vetette fel a III. Valentinianus veretek kérdését. Nos az erőd területén előkerült és meghatározott több mint 1800 érem között egyetlen példány sem akadt. Lipp az 5. századra keltezte az általa feltárt temetőrészletet, ezért tartotta III. Valentinianus vereteinek a sírokból előkerült érmeket. Az amatőr régész Csák nem igazán értett a numizmatikához, az 1901. évi temetőfeltárás érmei közül mindössze egy I. és egy III. Valentinianus veretet nevezett meg. Félreérthető a Sági által hivatkozott veret említése, ez nem 1970-ben, hanem Csák toronyfeltárásán került elő, és ugyancsak bizonytalan a meghatározása. A II. temetőben nem két sírban voltak azóta elveszett érmek. Az ásatási napló 15, a régészeti leltárkönyv 17 sírban jelzett érmeket, és ebből 8 anyaga megmaradt, amit Pekáry Tamás meghatározott. Zsidi Paula vetette fel, hogy a verdék alapján esetleg kimutatható az egyes temetők használóinak eltérő kapcsolatrendszere. Gazdagréten az I. csoport 13 meghatározható érméje 7 verdében készült, míg a II. csoport 14 érméje csak 3 verdéből került oda, tehát eléggé szembetűnő különbség volt a két temetőrész között. Fenékpusztán csak a II. és a III. temető érmei hasonlíthatók össze. Mindkettőben dominálnak a sisciai veretek (55 és 73 %), a II. temető érmei 4, a III-é 5 verdében készültek és Siscia mellett mindkettőben volt aquileiai és constantinopolisi veret, tehát markáns különbség nem állapítható meg. Az érmek mellett a temetők keltezésében fontos szerepet játszott, hogy

többnyire hiányoznak a 4. század első felére jellemző ékszerek. Ezek listáját most Gabler Dénes kiegészítette a gagát és üvegnyakláncsal.

A hagymafejes fibulákkal valóban részletesen kell foglalkozni, hisz egyes nézetek szerint használatuk a katonasághoz köthető, és fontos kérdésnek tekintetem, hogy igazolják-e a sírleletek a feltételezést, miszerint egy cohors állomásozott az erődben. Marcus Gschwind ill. Maurizio Buora és Stefan Seidl munkájára nem támaszkodtam, de eredményeik nem befolyásolják alapvetően a fenékpusztai hagymafejes fibulákról mondottakat: a kifejezetten korai típusok hiányoznak, az előkerült típusok pedig valamennyien használatban lehettek még a 4. század közepén, vagy a második felében. Katonákhoz köthető mellékleteknek egyébként alig találtam nyomát. Veretes katonai öv vagy igazi fegyver egyetlen egy sem került elő, mindössze négy, esetleg törnek minősíthető hosszú kést ismerünk a késő római temetőkből.

A svasztika formájú fibulákról írja Zsidi Paula, hogy használatuk a 2. század közepén indult, de még a 3-4 században is viselték, és a limes mentén a katonaság körében voltak kedveltek. A Fettich által Keszthely környéki darabként közölt példányról magam is úgy véltem, hogy lehet római készítmény, mint ahogyan a közeli pusztaszentegyházi dűlői temető kora avar kori "B" sírjában talált, kis körökkel díszített svasztikás fibula is minden bizonnyal római kori. Erre az is utal, hogy a halott tarsolyából került elő. Egyébként az avar kori temetkezésekben többnyire a tarsolyban találják a hagymafejes fibulákat is. Pl. a zamárdi temető 1361., 1366. és 1393. sírjában (Bárdos, E.-Garam, É: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. MAA 9, Bp. 2009). Ezzel szemben az 1963/11. kora Keszthely kultúrá sírban egy állat ugyan elmozdította a fibulát, de az eredetileg a viseleti helyén, az áll előtt lehetett, és a pont-körök mellett olyan beütögetett félkörök díszítik, ami kora avar kori, germánokhoz köthető tárgyakon gyakran fordul elő. Pl. Kölked-Feketkapu A temető 37., 164. és 386. sír csatja ill. szíjvégei (Kiss A.: Das warenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. MFM 2, Innsbruck, 1996) vagy a pusztaszentegyházi dűlői "A" sír germán övgarnitúrája (Müller 200a), ezért ezt a fibulát 6. század végi - 7. századi eleji gyártmánynak tartom.

Gabler Dénes Pásztókay Szőke Judit alapján elképzelhetőnek tartja, hogy a több csontthengerből álló, bronzhuzallal összefogott, és a vékony bronzlemezről összeállított guzsalyok nem szimbolikus tárgyak, hanem valódi munkaeszközök lehettek. Karin Grömer is ezt feltételezte, de a rostcsomóból néha elég nehéz kihúzni a szálakat, ezért az alig 2 dekás, 20 cm-es tárgyak könnyen elgörbülhettek volna. Ugyan így jelképes eszközök lehettek a felettébb törekeny üvegből készült guzsalyok, amint ezt Facsády Annamária is bizonyította a aquincumi Bécsi úti 11. sírből előkerült ép üvegguzsaly kapcsán (ANODOS 8 (2008) 165-174). Nem véletlen, hogy az összes, Aquincum településről ismert üvegguzsaly töredékes. Tóth Endre hiányolja a temetők anyagából a keresztény leleteket. A ságvári és alsóheténypusztai erődök temetőinak anyaga alapján ez valóban meglepő, és erre nehéz magyarázatot találni. Az erődlakók keresztény hitében persze nem kételkedhetünk, amire nemcsak az ókeresztény bazilika de az erőd területéről több kislelet is bizonyíték, mint pl. egy Krisztus monogramos ezüstkanál, vagy a lánchoz erősített omega jel, ami az alfával együtt egy kereszt két szárára volt erősítve eredetileg (Severin Katalog, Enns, 1982, 8,22 és 8, 56, Taf. 57. és 62).

Éppen a Keszthely-kultúra kialakulása miatt alapvető a kontinuitás kérdése. Disszertációmban megkülönböztetve használtam a késő római (spätromisch) és a késő antik (spätantik) kifejezést. Előbbivel a 4. század közepén megnyitott, és az 5. század közepén záródó temetők használóit illettem. Utóbbival az 5. század közepe és a 6. század utolsó harmada közé keltezhető temetkezések népességét jelöltem. A szakirodalomban a latin *romani* formula terjedt el, de ezt nem tartottam eléggé pontosnak, hiszen Pannóniában még a késő császárkorban is számolnunk kell a romanizált őslakosság egyes csoportjaival. Igaza van Gabler Dénesnek, a kontinuitást nem sírleletek, hanem az erőd területén előkerült tárgyak

bizonyítják. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen az 5. század közepétől általánossá vált a késő antik, keresztény népesség körében a mellékletek nélküli temetés, ami csak a 6. század közepe táján változott meg. A kontinuitás ténye Fenékpusztán bizonyított, a kérdés az, hogy mekkora volt ez a továbbélő késő antik népesség, és mekkora szerepet játszott a korai Keszthely kultúra létrehozásában? Alföldi András (1926) hasonlóan a közelmúltban (2004) Volker Bierbrauer is azt a nézetet képviselte, hogy a Keszthely kultúra kizárólag a helyben továbbélő népesség anyagi műveltsége. Elismerem, hogy ennek a periódusnak a keletkezése 568 és 630 közé történeti eseményekhez köthetően spekulatív, és magam is próbáltam igazolni, hogy a korai Keszthely kultúrára jellemző kosaras függők illetve ruhatük már 568 előtt is megjelenhettek Fenékpusztán. De a temetők vizsgálata azt mutatta, hogy az 5. század második felére és a hatodik század első két harmadára keltezhető sírok száma viszonylag kicsi, majd 568-at követően úgy megnőtt a kora avar korra keltezhető temetkezések száma, ami csak egy etnikai bővüléssel magyarázható. Joggal feltételezzük, hogy a germán elem is csak 568 után került ide, mert ha már korábban betelepédtek volna, minden bizonnyal a langobardokkal együtt vonultak volna el 568 húsvét hétfőjén. Ez az új népesség alkotja a korai Keszthely kultúra gerincét. Gabler Dénes kérdezi, hogy miért nem Észak-Itáliába vonult a szlávok elől a keleti Alpok továbbélő késő antik népessége. Erről persze csak sejtéseink lehetnek, de ott langobard uralom alá kerültek volna, és elképzelhetőnek tartom, hogy az avarok kedvezőbb feltételeket kínáltak nekik, mert a szaktudásukra szükségük volt. Anyagi műveltségük bizonyítja viszonylagos önállóságukat, és a vezetőréteg sírjainak gazdagsága arra utal, hogy nemcsak részt vettek az avarok rabló hadjárataiban, hanem a hadizsákmányból is részesültek. Ugyanez mondható el a germán elemekről is.

Fenékpusztáról két példányban is ismert az a korongfibula, amelyen egy vágató lovas lándzsájával egy sárkányszerű lény felé döf. Ezt én Franz Glaser nyomán lovas szentnek ill. jelző nélkül csak lovasnak neveztem. Tóth Endre szerint ez Bellerophont ábrázolja amint a Pegazuson vágatva a chimaerát ledöfi. Tekintve, hogy Pannóniában a késő császárkorban nagyon kedvelt volt a Bellerophon ábrázolás, ami a legkülönbözőbb tárgyakon és módon jelent meg, elképzelhetőnek tartja hogy ezt a képtípust a továbbélő helyi népesség őrizte meg. Ennek ellentmond szerintem, hogy a 4. század és a 6. század vége közti csaknem két évszázadból semmilyen ábrázolást nem ismerünk a tartományból. Bár a fenékpusztai példányokon nincs, de a velük egykorú nagyharsányi, ugyancsak karéjos keretezésű korong fibulán a lovas feje körül glória látható, és a lándzsája fent keresztben végződik. Ez minden bizonnyal egy lovas szent, Vaday Andrea legújabb véleménye szerint Szt. György (Pécs története 1, Szerk. Visy Zs. Pécs, 2013, 241 és 291, 163. j.).

Megköszönöm opponenseim alapos munkáját, megjegyzéseiket, javaslataikat, amit további munkáimban természetesen hasznosítani kívánok. Nagyon remélem, hogy a közeljövőben nem csak az erődbelső kutatása folytatódik, hanem mód nyílik a nagy kiterjedésű déli temetők feltárásának folytatására is, ami reményeim szerint nem módosítja majd alapvetően a disszertációmban a sírok feltehetően egy ötödének ismeretében az erőd építési idejére, helyben továbbélő lakosságára, a Keszthely kultúra kialakulására és összetételére, a Karoling kori népesség jellegére és az erőd pusztulására vonatkozóan kifejtett elképzeléseimet.